

Karolina Krawcewicz-Kotarak*

orcid.org/0009-0007-4759-1935

Barbara Maria Gawęcka**

orcid.org/0000-0002-3050-2234

Konserwacja i restauracja armarium z kościoła parafialnego św. Mikołaja i św. Konstancji w Gniewkowie

Conservation and Restoration of the Armarium of the Parish Church of St. Nicholas and St. Constance in Gniewkowo

Słowa kluczowe: szafa wnękowa, armarium, konserwacja, restauracja, Gniewkowo

Keywords: cupboard, armarium, conservation, restoration, Gniewkowo

Wprowadzenie

Gniewkowo jest położone w województwie kujawsko-pomorskim, w powiecie inowrocławskim. W tutejszym kościele św. Mikołaja i św. Konstancji w południową ścianę korpusu została wbudowana szafa wnękowa pochodząca z XVII w. Ten typ mebla, nazywanego armarium, znany był już od średniowiecza. W armariach przetrzymywano przedmioty kultu, określane mianem armariolum. Nazwa ta przejęta została zapewne od ściennej szafy służącej w starożytności do przechowywania broni [Słownik terminologiczny 2003, s. 20]. W języku staropolskim armarium znane było jako armarka lub armaria [Grzeluk 1998, s. 117].

Historia i wygląd gniewkowskiego armarium

Armarium, w kształcie zbliżonym do stojącego prostopadłościanu, o konstrukcji skrzyniowo-płycinowej, wmurowane jest w ścianę świątyni ok. 70 cm ponad posadzką. Jest jednoosiowe, dwukondygnacyjne (ryc. 1). Ma dwoje drzwi umieszczonych w jednej osi, wykonanych z pionowych desek, połączonych ze sobą szponkami i metalowymi okuciami. W obydwu skrzy-

Introduction

Gniewkowo is located in the Kujawsko-Pomorskie Voivodeship, in Inowrocław County. In the local church of St. Nicholas and St. Constance, a recessed cupboard was built into the southern wall of the main body, and dates back to the seventeenth century. This type of furniture, called armaria, had been known since the Middle Ages. Armaria held objects of worship, known as armariolum. This name was probably taken from a wall cupboard used to store weapons in antiquity [Słownik terminologiczny 2003, p. 20]. In Old Polish, an armarium was known as armarka or armaria [Grzeluk 1998, p. 117].

History and appearance of the Gniewkowo armarium

The armarium, shaped like a standing cuboid, with a box and panel construction, is built into the wall of the church about 70 cm above the floor surface. It is single-axis and has two levels (Fig. 1). It has two doors placed on one axis, made of vertical boards, joined together with wooden back rails and metal fittings. Metal locks are placed in both door leaves. In the lower part

* mgr; Alla Prima Konserwacja Dziej Sztuki Projektowanie Wnętrz Karolina Krawcewicz-Kotarak

** dr, Uniwersytet Kazimierza Wielkiego, Wydział Historyczny

* M.A.; Alla Prima Konserwacja Dziej Sztuki Projektowanie Wnętrz Karolina Krawcewicz-Kotarak

** Ph.D., Kazimierz Wielki University, Faculty of History

Cytowanie / Citation: Krawcewicz-Kotarak K., Gawęcka B. Conservation and Restoration of the Armarium of the Parish Church of St. Nicholas and St. Constance in Gniewkowo. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2024, 79:118–127

Otrzymano / Received: 28.02.2024 • **Zaakceptowano / Accepted:** 19.06.2024

doi: 10.48234/WK79GNIEWKOWO

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

Ryc. 1. Armarium po wykonaniu prac konserwatorskich i restauratorskich, 2023; fot. K. Krawcewicz-Kotarak.

Fig. 1. The armarium after conservation and restoration work, 2023; photo by K. Krawcewicz-Kotarak.

dłach drzwiowych umieszczone są metalowe zamki. W dolnej partii szafy, w strefie cokołowej, na tle ornamentu floralnego znajduje się inskrypcja w języku łacińskim, brzmiąca:

Seniores fraternitatis S[anctae] Annae ad laudem Dei Omnipotentis curaverunt. Nobilis Kosinski Martin[us] et Albertus,

co w tłumaczeniu na język polski [tu i dalej: tłum. Robert Sochań] oznacza: „Starsi Bractwa św. Anny na chwałę Boga Wszchemogącego zatroszczyli się [tu w sensie: o wystawienie tego obiektu] szlachetny Kosiński Marcin i Wojciech”. Drzwi armarium flankowane są po bokach pilastrami hermowymi z ornamentem okuciowym. Trzony pilastrów udekorowane są ornamentem roślinnym, złożonym z kwiatów i owoców. W dolnych pilastrach ukazano wazony, w których znajdują się lilie. Pilastry zamknięte są od góry belkowaniem. We fryzie widać ornament złożony z uproszczonej plecionki. Od góry szafa zamknięta jest wklęsło-wypukłym, płaskim frontonem, zakończonym po bokach uproszczonymi esownicami. W centralnej części, na belkowaniu, umieszczony jest ryzalitowy trójkątny naczółek. Ściany mebla zdołi ornament roślinny. Od góry, poniżej belkowania, odmalowano cztery festony z przewiązanymi pośrodku

Ryc. 2. Fragment armarium z wyobrażeniem św. Mikołaja po wykonaniu prac konserwatorskich i restauratorskich, 2023; fot. B.M. Gawęcka.

Fig. 2. Fragment of the armarium with a depiction of St. Nicholas, after conservation and restoration work, 2023; photo by B.M. Gawęcka.

of the cupboard, in the pedestal area, against a background of a floral ornament, there is an inscription in Latin, which reads:

Seniores fraternitatis S[anctae] Annae ad laudem Dei Omnipotentis curaverunt. Nobilis Kosinski Martin[us] et Albertus,

which, when translated into Polish [here and hereafter: transl. Robert Sochań] means: “The elders of the Brotherhood of St. Anne, for the glory God Almighty, took care of [here in the sense of: furnishing this structure] by nobles Marcin and Wojciech Kosiński.” The armarium’s doors are flanked on the sides by herm pilasters with a fitting ornament. The shafts of the pilasters are decorated with floral ornaments which consist of flowers and fruits. The lower pilasters show vases containing lilies. The pilasters are topped with a beam. The frieze displays an ornament composed of a simplified braid. From the top, the cupboard ends with a concave-convex, flat pediment, which ends on the sides with simplified volutes. The central part, on the entablature, features a risalite, triangular pediment. The walls of the cupboard are decorated with floral ornamentation. From the top, below the entablature, four festoons were painted, with grapes tied in the middle. The flowers adorning the armarium are shown rather schematically and are not

Ryc. 3. Fragment armarium z przedstawieniem św. Wawrzyńca po wykonaniu prac konserwatorskich i restauratorskich, 2023; fot. B.M. Gawęcka.

Fig. 3. Fragment of the armarium with a depiction of St. Lawrence, after conservation and restoration work, 2023; photo by B.M. Gawęcka.

winogronami. Kwiaty zdobiące armarium ukazane są dość schematycznie i nie są umieszczone symetrycznie. W centralnej części dolnych drzwi, na tle struktury architektonicznej nawiązującej do łuku triumfalnego, zamkniętej od góry trójkątymi naczółkami z trójwymiarowymi rozetami, znajduje się postać św. Mikołaja (ryc. 2). Trzyma on w lewej ręce kulę, w prawej zaś pastorał. Namalowany jest na osi centralnego półokrągłego portalu, flankowany przez dwa wazony z kwiatami (po jego prawej stronie wazon z białą lilią, po lewej – z czerwoną różą) umieszczone w niższych, boniowanych półokrągłych portalach. Lilia w sztuce chrześcijańskiej symbolizuje czystość, niewinność, dziewictwo, a czerwona róża – mądrość i męczeństwo [Forsner 1990, s. 187–189, 191–193]. Cechy te są atrybutami przedstawionych na meblu świętych. Ponad nimi znajdują się trójwymiarowe rozety, a jeszcze wyżej ryzalitowe, trójkątne naczółki.

Na osi lica górnych drzwi ukazany został św. Wawrzyniec ubrany w albę i dalmatykę, trzymający w lewej ręce ruszt, a w prawej palmę męczeństwa (ryc. 3). Znajduje się w półokrągłej arkadzie wspartej na kolumnach, które na cokółkach ornamentowane są trójwymiarowymi rautami. W dolnych częściach przedstawień świętych widnieją gorejące serca i litery: po bokach św. Mikołaja – IPC, GRC, św. Wawrzyńca – LPD, DGW. Po obu stronach serca, w przedstawieniu św. Wawrzyńca, wymal-

placed symmetrically. In the center of the lower door, against a background of an architectural structure reminiscent of a triumphal arch, closed from above by triangular pediments with three-dimensional rosettes, is the figure of St. Nicholas (Fig. 2). He holds a sphere in his left hand and a crozier in his right. He is painted on the axis of the central, semicircular portal, flanked by two vases with flowers (to his right a vase with a white lily, to his left a vase with a red rose) placed in lower, rusticated semicircular portals. In Christian art, the lily symbolizes purity, innocence, virginity, and the red rose symbolizes wisdom and martyrdom [Forsner 1990, pp. 187–189, 191–193]. These features are attributes of the saints depicted on the cupboard. Above them are three-dimensional rosettes, and even higher there are risalite triangular pediments.

On the axis of the face of the upper door is depicted St. Lawrence, dressed in an alba and dalmatic, holding a gridiron in the left hand, and in the right the palm branch of martyrdom (Fig. 3). He is placed in a semicircular arcade supported by columns that are ornamented with three-dimensional diamond-shaped ornaments on their pedestals. The lower parts of the representations of the saints show burning hearts and letters: on the sides of St. Nicholas these are IPC, GRC, and of St. Lawrence—LPD, DGW. On either side of the heart, in the depiction of St. Lawrence, the date 1638 is painted. The type of the cupboard, the way it was made and its ornamentation indicate that it can be dated to the first half of the seventeenth century, i.e., it can be assumed that the date 1638 indicates the time of its foundation and construction.

Similar formal solutions to the Gniewkowo armarium can be found in a Cracow cabinet from the early seventeenth century, kept in the Wawel collection. In this piece of furniture, a sort of portal with rustication was carved in the front wall, which showed a polychrome of a female figure symbolizing strength. Similar flanking pillars were also used, which in the Cracow specimen support a broken pediment [Gostwicka 1981, p. 21]. Formal solutions similar to the Gniewkowo armarium can also be found in a chest cabinet made towards the end of the sixteenth century [Betlejewska 2001, p. 37] and on the door of a wall cabinet found in the collection of the National Museum in Gdańsk [Betlejewska 2001, p. 55].

Descriptions of the furnishings of the Gniewkowo church can be found in the church visitations, whose documents are preserved in the Archdiocesan Archives in Gniezno. The sources are mostly silent about the armarium, only in *Visitatio Archidiaconatus Crusvicensis* of 1763–1764, written in Latin, do we find a reference to it, which reads: “The holy oils, as every year, were received from the illustrious local dean. They are stored in tin vessels, in a cupboard (Latin: *armario*) placed near the baptistery, hollowed out in the wall, well closed” [*Visitatio Archidiaconatus Crusvicensis*].

The inscription on the armarium shows that the piece of furniture was funded by the Brotherhood of

wano datę 1638. Rodzaj mebla, sposób jego wykonania i ornamentyka wskazują, że może być on datowany na 1. połowę XVII w., czyli można przyjąć, że data 1638 wskazuje czas jego fundacji i powstania.

Podobne rozwiązania formalne jak w armarium gniewkowskim można odnaleźć w szafce krakowskiej z początku XVII w., przechowywanej w zbiorach na Wawelu. W meblu tym w ścianie przedniej wyrzeźbiono jakby portal z boniowaniem, w którym ukazano polichromowaną postać kobiecą symbolizującą siłę. Zastosowano także podobne flankujące filary, które w krakowskim meblu podtrzymują łamany przyczołek [Gostwicka 1981, s. 21]. Rozwiązania formalne zbliżone do gniewkowskiego armarium można również znaleźć w szafie skrzyniowej wykonanej pod koniec XVI w. [Betlejewska 2001, s. 37] i na drzwiach szafy ściennej znajdujących się w zbiorach Muzeum Narodowego w Gdańsku [Betlejewska 2001, s. 55].

Opisy wyposażenia kościoła w Gniewkowie znajdują się w wizytacjach kościoła, których dokumenty zachowały się w Archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie. Źródła w większości milczą na temat armarium, jedynie w *Visitatio Archidiaconatus Crusvicensis* z lat 1763–1764 napisanej po łacinie znajdujemy wzmiankę dotyczącą powyższego obiektu o treści: „Święte oleje, tak jak każdego roku, tak i obecnie otrzymano od znakomitego dziekana miejscowego. Przechowywane są one w cynowych naczyniach, w szafie (łac. *armario*) umieszczonej w pobliżu baptysterium, wydrążonej w ścianie, dobrze zamkniętej” [*Visitatio Archidiaconatus Crusvicensis*].

Z inskrypcji na armarium wynika, że mebel został ufundowany przez Bractwo św. Anny. Z późniejszych dokumentów archiwalnych, a dokładnie z wizytacji z lat 1779–1780, dowiadujemy się, że w kościele gniewkowskim „nie ma żadnych bractw erygowanych na mocy władzy apostolskiej lub biskupiej, są tylko 3 stowarzyszenia [łac. *contubernium*] powstałe z pobożności, św. Anny, św. Józefa i św. Barbary; ich konfratry zwykli brać udział w procesjach i mają powierzoną opiekę nad 3 ołtarzami” [Akta wizytacyjne archidiaconatu kruszwickiego]. Wcześniejsze informacje o bractwach, jeszcze przed powstaniem mebla, znajdują się w wizytacjach archidiaconatu kruszwickiego z lat 1582–1597 [Wizytacje archidiaconatu kruszwickiego]. Można przyjąć, że pomiędzy latami 1582/1597 a 1763/1764, czyli też w interesującym nas roku 1638, istniało przy kościele gniewkowskim Bractwo czy Stowarzyszenie św. Anny, którego członkowie mogli ufundować armarium.

Elementy konstrukcyjne armarium wykonano z drewna iglastego, sosnowego (analiza mikroskopowa). Powierzchnię drewna przeklejono i bez zastosowania zaprawy pokryto brązową warstwą malarską, zawierającą prawdopodobnie czerwień organiczną, czerń – sadzę i w niewielkich ilościach ziemne brązy żelazowe. Brązowa warstwa malarska stanowi tło dla przedstawień świętych w arkadach i bardzo bogatej, wielobarwnej dekoracji, a także inskrypcji łacińskiej w dolnym polu drzwi. W partii drzwi szafy brąz jest jaśniejszy z większym dodatkiem czerwieni, natomiast na

St. Anne. From later archival documents, specifically from the visitation of 1779–1780, we learn that in the Gniewkowo church [there are no brotherhoods erected by apostolic or episcopal authority, there are only 3 associations [Latin *contubernium*] formed out of piety, those of St. Anne, of St. Joseph and St. Barbara; their confratres used to take part in processions and are entrusted with the care of 3 altars” [Akta wizytacyjne archidiaconatu kruszwickiego]. Earlier information about the brotherhoods, even before the furniture was made, can be found in the visitations of the Kruszwica archdeaconry from 1582–1597 [Wizytacje archidiaconatu kruszwickiego]. It can be assumed that between the years 1582/1597 and 1763/1764, i.e., also in the year 1638, which is of interest to us, there was a Brotherhood or Society of St. Anne at the Gniewkowo church, whose members could have funded the armarium.

The structural elements of the armarium were made of pine softwood (microscopic analysis). The surface of the wood was reglued and, without the use of mortar, covered with a brown paint layer, probably containing organic red, black (soot) and small amounts of earthy iron oxide browns. The brown paint layer provides the backdrop for the depictions of saints in the arcade and for the very rich, multicolored decoration, as well as the Latin inscription in the lower section of the door. In the part of the cabinet door, the brown is lighter with more red, while in the background it is slightly darker, with a greater addition of black. The figures of saints in the arcade of the closet doors are painted schematically. Simplified chiaroscuro modeling is evident in the robe part. Complexions are painted completely flat, facial features and fingers are drawn very schematically with thick black lines. The paint was laid down as a fairly thick layer. The resulting shapes are sophisticated, precise and decorative. The artist mixed colors on a palette and applied color patches. They whitened the highest lights and painted the deepest shadows with a darker color. The colored thin lines were also used to paint details. The decorations are painted in multiple layers, individual brushstrokes and patches are isolated, painted after the previous layer had dried [“Dokumentacja prac konserwatorskich” 2021, p. 9]. The palette used here is varied. The base of the white paint layer is lead white. The most important yellow is orpiment, nevertheless the use of massicot cannot be ruled out. The yellows are complemented by ocher. The reds are built on a base of minia and organic red, the latter especially in parts of the dark contours of St. Nicholas’s robe and Laurence’s dark attire, where they are further cooled by the addition of azurite. In the blue parts it appears as a leading organic blue, most likely indigo placed on a chalk-based carrier. It seems to be complemented in places by a small addition of smalt, also in shades of green and in the now-black, and earlier perhaps slightly lighter and bluish in tone, St. Laurence’s mitre. The greens are based on copper compounds. In

jej tle nieco ciemniejszy, z większym dodatkiem czerni. Postacie świętych w arkadach drzwi szafy malowane są schematycznie. Dosyć uproszczony modelunek światłocieniowy widoczny jest w partii szat. Karnacje malowane są zupełnie płasko, elementy twarzy i palce dłoni narysowane są bardzo schematycznie grubą czarną kreską. Farba kładzona jest w dość grubej warstwie. Uzyskane kształty są wyszukane, precyzyjne i dekoracyjne. Artysta mieszał kolory na palecie i nakładał plamy barwne. Najwyższe światła rozbielał, a najgłębsze cienie podmalowywał ciemniejszym kolorem. Cienką barwną kreską wymalowane są również szczegóły. Dekoracje malowane są wielowarstwowo, poszczególne pociągnięcia pędzla i plamy są wyodrębnione, malowane po wyschnięciu wcześniejszej warstwy [„Dokumentacja prac konserwatorskich” 2021, s. 9]. Zastosowana paleta jest urozmaicona. Podstawę białej warstwy malarskiej stanowi biel ołowiowa. Najważniejszą żółcień stanowi aury pigment, niemniej niewykluczone jest także użycie masykotu. Żółcienie uzupełnia ugię. Czerwień budowana są na bazie minii i czerwieni organicznej, tej ostatniej zwłaszcza w partiach ciemnych konturów szaty Mikołaja i ciemnej sukni Wawrzyńca, w której dodatkowo schładzane są dodatkiem azurytu. W partiach błękitnych występuje jako wiodący błękit organiczny, najprawdopodobniej indygo osadzone na nośniku na bazie kredy. Wydaje się, że uzupełnia je miejscami niewielki dodatek smalty, także w cieniach zieleni i w obecnie czarnej, a wcześniej być może nieco jaśniejszej i błękitnawej w tonie mitry św. Wawrzyńca. Zielenie oparte są na związkach miedzi. Ponadto w ciemniejszych tonach jako dodatek zastosowane było indygo lub również zawierający miedź azuryt¹.

Pierwotną warstwę malarską wykonano najprawdopodobniej w technice tempery. (Niestety nie udało się tego jednoznacznie potwierdzić w analizie FTIR-ATR). Warstwę malarską pokryto kilkoma warstwami werniksu o nieznanym pochodzeniu. Badania FTIR-ATR, analiza mikroskopowa i obserwacje podczas prowadzonych prac pozwalają na przypuszczenie, że pierwotnie zastosowano werniks białkowy [„Dokumentacja prac konserwatorskich” 2021, s. 88–89]. Oryginalne opracowanie malarskie armarium zostało pięć razy wtórnie przemalowane w technice olejnej (analiza wizualna). Pierwsza warstwa przemalowań, wykonana w dwóch etapach, tworzyła popularną w XIX w. dekorację imitującą rysunek drewna, zwaną mazerunkiem. Z odkrywek wykonanych w różnych miejscach armarium wynika, że takie opracowanie w tym samym kolorze pokrywało wszystkie elementy szafy. Kolejne warstwy przemalowań są monochromatyczne i również położone całościowo, utrzymane w beżowoszarej kolorystyce. Trójkątne zwieńczenie armarium wykonane jest wtórnie. Wskazuje na to nieco inny sposób opracowania powierzchni i zastosowanie innych profili. Podobnie jak oryginał wykonane jest z drewna iglastego. Występują na nim prawie wszystkie warstwy stratygraficzne co w oryginale, łącznie z pierwszą w kolorze brązowym leżącą bezpośrednio na podłożu drewnianym.

addition, indigo or copper-containing azurite¹ were used as an additive in darker tones.

The original paint layer was most likely made in tempera. (Unfortunately, this could not be fully confirmed by ATR-FTIR spectroscopy). The paint layer was covered with several layers of varnish of unknown origin. ATR-FTIR spectroscopy, microscopic analysis and observations during restoration work allowed us to assume that a protein varnish was originally applied [“Dokumentacja prac konserwatorskich” 2021, pp. 88–89]. The original paint treatment of the armarium was repainted five times in oil (visual analysis). The first layer of repainting, done in two stages, created a decoration popular in the nineteenth century that imitated the pattern of wood, called graining. From the stratigraphic surveys made in various places of the armarium, it appears that this treatment was applied to all elements of the cupboard. Subsequent layers of repainting are monochromatic and also full in scope, maintained in a beige-gray color scheme. The triangular top of the armarium is dated to a later period than the rest. This is indicated by a slightly different method of surface treatment and the use of different profiles. Like the original, it is made of softwood. It exhibits almost all the stratigraphic layers as in the original, including the first in brown lying directly on the wood base. It was probably made in imitation of the original layer, but in a technique similar to that of repainting. Unlike the original, the brown paint layer is not protected by varnish and is strongly integrated with the graining on top of it [“Dokumentacja prac konserwatorskich” 2021, p. 11].

State of preservation and causes of damage to the cupboard

The built-in cupboard, for an artifact dating back to the seventeenth century, is well preserved. The armarium underwent various types of repair and renovation work on several occasions. This is evidenced by a thick layer of repainting (Fig. 4), the replacement of metal fittings in the lower door and non-original wooden elements, i.e., the molding of the upper door, the rail above the door and the top section. Interference inside the cupboard are also visible: a shelf was added and additional nails were hammered in. There are also missing and damaged wooden elements, i.e., the mold that covers the top of the plane of the cupboard in the upper part, a fragment of the lower rail, elements of the base of the pilaster and the rail, most likely molded, enclosing the cupboard at the bottom. Also missing are small decorative elements or fragments in the form of flower petals, a molding from the central part of the pilaster or round carved tabs. The state of preservation of the wood is good, although exit holes left by feeding insects were noted. Greater damage was found inside the armarium, where there were more exit holes and the edges of the boards were worn to a rounded shape. The damage to the wood was caused by the high humidity

Sporządzone zostało zapewne na wzór oryginalnej warstwy, ale w technice zbliżonej do techniki przemalowań. W odróżnieniu od oryginału brązowa warstwa malarska nie jest zabezpieczona werniksem i jest silnie zintegrowana z leżącym na niej mazerunkiem [„Dokumentacja prac konserwatorskich” 2021, s. 11].

Stan zachowania i przyczyny zniszczeń szafy wnękowej

Szafa wnękowa, jak na zabytek pochodzący z XVII w., jest dobrze zachowana. Armarium poddawane było wielokrotnie różnego rodzaju pracom naprawczym i renowacyjnym. Świadczy o tym gruba warstwa wtórnych przemalowań (ryc. 4), wtórne okucia metalowe w dolnych drzwiach i wtórne elementy drewniane, tj. profil górnych drzwi, pozioma listwa ponad drzwiami oraz zwieńczenie. Widoczne są również ingerencje wewnątrz szafy: dobudowana półka, wbite gwoździe. Występują także ubytki elementów drewnianych, tj. profil wieńczący płaszczyznę szafy w górnej części, fragment dolnej listwy, elementy bazy pilastra i listwy, najprawdopodobniej oprofilowanej, ujmującej szafę u dołu. Brakuje również drobnych elementów dekoracyjnych lub fragmentów w postaci płatków kwiatów, profilu z środkowej części pilastra lub okrągłych rzeźbionych wypustek. Stan zachowania drewna jest dobry, mimo że występują otwory wylotowe po zerowaniu owadów. Większą destrukcję można zaobserwować wewnątrz armarium, gdzie jest więcej otworów wylotowych i krawędzie desek są wyoblone. Zniszczenia drewna wynikają z podwyższonej wilgotności wewnątrz armarium, pochodzącej zapewne od zawilgocenia murów kościoła. Część listew i profili jest rozklejona i wypaczona, między niektórymi elementami tworzą się dość duże szpary.

Nie zachowało się oryginalne zwieńczenie szafy. Obecne jest wtórne, ale wykonane jeszcze przed pierwszym przemalowaniem. Można przypuszczać, że zostało ono sporządzone na wzór pierwotnego. Przyczyna wymiany zwieńczenia jest nieznana. Powierzchnię armarium z zewnątrz (od środka jest surowe drewno) pokrywa gruba powłoka wtórnych farb olejnych. Wierzchnia warstwa jest jednolicie szara, uwydatnia wszelkie ubytki i nierówności powierzchni, sprawia, że profile i podziały architektoniczne są mniej czytelne. Całość pozbawiona jest blasku, źle wpływa na odbiór estetyczny mebla. Oryginalna warstwa malarska, o dużej wartości artystycznej, zachowana jest dosyć dobrze. Jej stan w poszczególnych partiach jest zróżnicowany, ale niemal wszędzie czytelne są kształty dekoracyjnej kompozycji (ryc. 5). Najlepiej zachowany jest brązowoczarny kolor tła, leżący bezpośrednio na podłożu drewnianym. Warstwa malarska w tle miejscami jest jedynie przetarta, szczególnie w dolnej części szafy i na profilowanym elemencie powyżej przedstawienia św. Wawrzyńca. Dekoracyjne wici roślinne, namalowane wielowarstwowo, miejscami zachowane są w stanie nienaruszonym. W niektórych fragmentach modelunek końcowy jest przetarty i czytelne jest jedynie podmalowanie w gamie szarości, a w innych

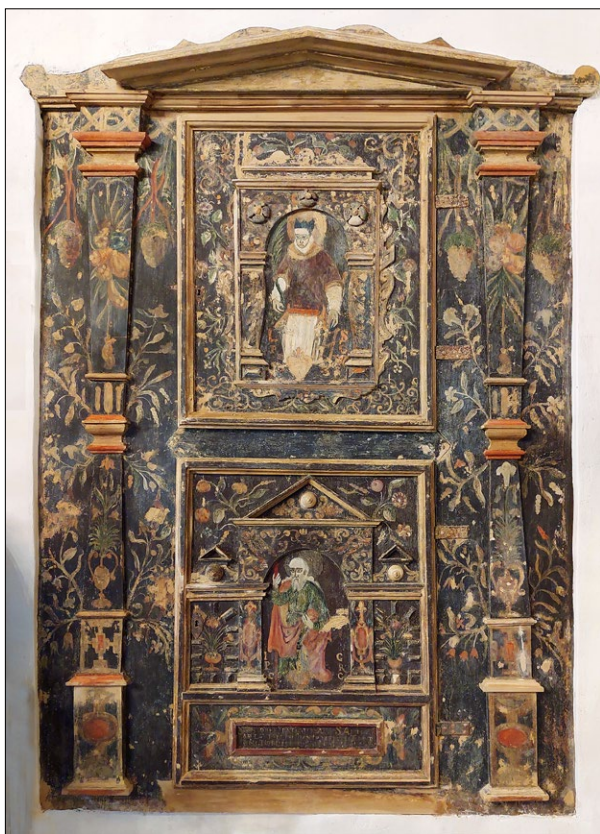

Ryc. 4. Armarium podczas usuwania wtórnych warstw malarskich, 2023; fot. K. Krawcewicz-Kotarak.

Fig. 4. The armarium during the removal of non-original paint layers, 2023; photo by K. Krawcewicz-Kotarak.

inside the armarium, probably due to the dampness of the church's walls. Some of the slats and profiles were dislodged and warped, with rather large gaps forming between some of the elements.

The original topmost part of the cupboard did not survive. The current one is from a later period, but made before the first repainting. It can be assumed that it was modeled after the original. The reason for replacing the top section is unknown. The surface of the armarium from the outside (the inside is raw wood) is covered with a thick coating of non-original oil paints. The top layer is uniformly gray, and accentuates any surface cavities and irregularities, and makes architectural profiles and divisions less legible. The entirety is devoid of gloss, which adversely affects the aesthetic perception of the cupboard. The original paint layer, of high artistic value, is quite well preserved. Its condition varies between sections, but the shapes of the decorative composition are legible almost everywhere (Fig. 5). The brownish-black background color, lying directly on the wooden base, was in the best condition. The background paint layer is only rubbed in places, especially in the lower part of the cabinet and on the molded element above the depiction of St. Lawrence. Decorative vines, painted in multiple layers, are preserved intact in places. In some parts, the final modeling is rubbed off and only

Ryc. 5. Armarium po oczyszczeniu z przemalowań i uzupełnieniu ubytków drewna, 2023; fot. K. Krawcewicz-Kotarak.

Fig. 5. The armarium after the removal of repainting layers and the repair of missing wood fragments, 2023; photo by K. Krawcewicz-Kotarak.

partiach zarys pierwotnego kształtu. Najgorzej zachowana jest czerwona warstwa malarska, występująca głównie w obrębie górnych drzwi. Widoczna jest w partii wici roślinnej, na architekturze okalającej postać Wawrzyńca, pokrywała nimb świętego, gorejące serce i umieszczoną w dolnej części przedstawienia datę. Oryginalna czerwona warstwa malarska jest mocno przetarta. Farba na profilach zachowana jest w różny sposób: na części listewek w bardzo dobrym stanie, na innych mocno przetarta. Stan warstwy malarskiej pozwala na odtworzenie oryginalnego opracowania kolorystycznego wszystkich zachowanych listew i daje wskazówkę do wykonania rekonstrukcji malarskiej w miejscach odtwarzanych fragmentów. Werniks pokrywający oryginalną warstwę malarską utracił przejrzystość. Tworzy mleczną, grubą i zabrudzoną powłokę, która zmienia pierwotną kolorystykę i sprawia, że dekoracja malarska jest nieczytelna. Wnętrze szafy jest mocno zabrudzone [„Dokumentacja prac konserwatorskich” 2021, s. 11–12].

Opis prac konserwatorskich i restauratorskich armarium

Prace konserwatorskie i restauratorskie miały na celu zahamowanie postępu zniszczeń, jakim ulega szafa, oraz przywrócenie jej pierwotnej wartości estetycznej. Zabiegi wykonano z należytą dokładnością i dbałością

the underpainting in the gray range is legible, while in other parts the outline of the original shape is visible. The red paint layer, present mainly in the upper section of the doors, was in the worst condition. It could be seen in the part of the vines, on the architecture surrounding the figure of Laurence, covered the saint's nimbus, the burning heart and the date placed in the lower part of the depiction. The original red paint layer was heavily worn. The degree of preservation of the paint on the moldings differed: on some of the slats it was very well preserved, while in others it was heavily worn. The condition of the paint layer enabled a reproduction of the original color treatment of all the preserved moldings and gave an indication of the paint reconstruction in the areas of the fragments slated for restoration. The varnish covering the original paint layer had lost its transparency. It formed a milky, thick and dirty coating that changed the original color and made the painting decoration unreadable. The interior of the cupboard was heavily soiled [„Dokumentacja prac konserwatorskich” 2021, pp. 11–12].

Overview of the conservation and restoration works done on the armarium

The conservation and restoration works were aimed at halting the progression of damage to the cupboard and restoring its original aesthetic value. The treatments were carried out with due care and attention to the historic substance. Before the commencement of conservation work, a preliminary stratigraphic survey was conducted to investigate the object. Samples were taken for cross-section testing. Initial attempts to remove repaints were also made (Fig. 6). The best results were obtained by removing the repaints mechanically. On the surface of the original paint layer on the face of the cupboard, the varnish remained intact, along with glued-in dirt. The varnish was inspected under UV light. Initially, an attempt was made to clean the surface of the varnish from dirt and remnants of repainting and to regenerate it, but the desired effect was not achieved. The thickness of the coating made it difficult to read the decorative elements of the armarium. It was decided to partially remove the varnish via thinning. The best effect was obtained by using acetone with a small addition of an ammonia solution (1:10). The treatment was controlled under UV light. The treatments were done to make the armarium's ornamentation more legible and to leave a portion of the varnish to produce the effect of a natural, noble patina. Pigments were examined during the removal of repaints and varnish thinning. Due to the high artistic value of the research material, it was decided to study it using Skyray's Genius 7000 XRF spectrometer [„Dokumentacja prac konserwatorskich” 2021, pp. 55–90].

The raw wood of the cupboard interior was cleaned of surface dirt. In very heavily soiled areas,

o materię zabytkową. Przed przystąpieniem do prac konserwatorskich przeprowadzono wstępne badania odkrywkowe, które pozwoliły na rozpoznanie obiektu. Pobrano próbki do badań na przekrojach. Wykonano również pierwsze próby usuwania przemałowań (ryc. 6). Najlepsze wyniki uzyskano, usuwając przemałowania mechanicznie. Na powierzchni oryginalnej warstwy malarskiej na licu szafy pozostał nienaruszony werniks wraz z wklejonymi zabrudzeniami. Werniks obejrzano w świetle UV. Początkowo próbowano oczyścić powierzchnię werniksu z zabrudzeń i resztek przemałowań i poddać go regeneracji, jednak nie osiągnięto zamierzonego efektu. Gruba warstwa powłoki utrudniała odczytanie elementów dekoracji armarium. Zdecydowano o częściowym usunięciu, ścienieniu werniksu. Najlepszy efekt uzyskano, stosując aceton z niewielkim dodatkiem wody amoniakalnej (1:10). Zabieg był kontrolowany w świetle UV. Działania prowadzono w taki sposób, by uczynić dekorację armarium, ale też pozostawić część werniksu w celu otrzymania efektu naturalnej, szlachetnej patyny. Podczas usuwania przemałowań i ścieniania werniksu zbadano pigmenty. Ze względu dużą wartość artystyczną materiału badawczego zdecydowano się na badania przy użyciu spektrometru Genius 7000 XRF firmy Skyray [„Dokumentacja prac konserwatorskich” 2021, s. 55–90].

Surowe drewno wnętrza szafy oczyszczono z zabrudzeń powierzchniowych. W miejscach bardzo silnie zabrudzonych usuwano warstwę brudu na sucho za pomocą skalpeli i szczoteczek. Pozostały brud rozmiękczano parą wodną, czyszczono szczoteczkami i ścieraczkami do uzyskania odpowiedniego efektu. Następnie wykonano dezynfekcję i dezynsekcję obiektu, nasączając wnętrze szafy 10-procentowym roztworem PREVENTOL RI 80 oraz PER-XIL 10. Fragmenty osłabionego drewna we wnętrzu szafy zaimpregnowano 3-procentowym roztworem paraloidu B 72 w toluenie. Środek aplikowano miejscowo metodą iniekcji.

Oczyszczoną z werniksu powierzchnię warstwy malarskiej ustabilizowano, stosując 1-procentowy roztwór paraloidu B 72. Elementy drewna armarium wymagały różnych napraw stolarskich. Część listewek skleiono, zniwelowano również szczeliny między elementami. Konieczne było wykonanie rekonstrukcji i uzupełnienie ubytków niektórych fragmentów dekoracji. Uzupełnienia większych ubytków elementów drewnianych, tj. listwy profilowe i ubytek w dolnej krawędzi mebla, wykonywano z listew drewna sosnowego. Niektóre kształty profili i miejsca połączeń wymagały korekcji, którą wykonano przy użyciu epoksydowego kitu do drewna Araldite SV/HV36. Ubytki okrągłych elementów dekoracyjnych w dolnej części i kwiatów w górnej partii zrekonstruowano za pomocą wyżej wymienionego kitu epoksydowego. Drobne ubytki drewna, szczeliny, wgłębienia uzupełniono kitem akrylowym do drewna COLOWOOD Water-bone putty (Tikkurila). Tak przygotowaną powierzchnię oryginalnej warstwy malarskiej i wykonanych rekonstrukcji elementów drewnianych zabezpieczono cien-

Ryc. 6. Fragment armarium podczas usuwania wtórnych warstw malarskich, 2023; fot. K. Krawcewicz-Kotarak.

Fig. 6. The armarium during the removal of non-original paint layers, 2023; photo by K. Krawcewicz-Kotarak.

a layer of dirt was removed in dry conditions using scalpels and brushes. The remaining dirt was softened with steam and cleaned with brushes and cloths to the desired effect. Disinfection and disinestation of the object was then performed by soaking the interior of the cabinet with a 10% solution of PREVENTOL RI 80 and PER-XIL 10. Fragments of weakened wood in the interior were impregnated with a 3% solution of Paraloid B 72 in toluene. The agent was applied locally via injection.

The surface of the paint layer, cleaned of varnish, was stabilized using a 1% solution of Paraloid B 72. The wood elements of the armarium required various carpentry repairs. Some of the slats were glued together, and the gaps between the elements were also leveled. It was necessary to reconstruct and restore some of the damaged decoration fragments. The restorations of larger instances of damage to wooden elements, i.e., the molding trims and the damage in the lower edge of the object were made of pine wood strips. Some profile shapes and joining points required correction, which was done using Araldite SV/HV36 epoxy wood putty. Missing fragments of round decorative elements in the lower part and flowers in the upper part were reconstructed with the above-mentioned epoxy putty. Small wood defects, cracks, and damage sites were filled with COLOWOOD Water-bone putty (Tikkurila). The surface of

ką warstwą matowego werniksu. Uzupełnienia ubytków warstwy malarskiej dokonano techniką mieszaną. W pierwszym etapie wykonano punktowania akwarelą Rembrandt, poszczególne warstwy utrwalano cienką warstwą zastosowanego wcześniej werniksu. Uzupełnienia ubytków warstwy malarskiej wykończono w technice żywicznej mastyksowymi farbami Maimeri Restauro. Uzupełnienia ubytków warstwy malarskiej sporządzono bardzo lekko, dostosowując się do charakteru zniszczeń (ryc. 1). Nie wykonywano żadnych rekonstrukcji, jedynie je zasugerowano, wzmacniając delikatnie przetarte kształty. Następnie powierzchnię warstwy malarskiej zabezpieczono matowym werniksem. Metalowe okucia i zawiasy oczyszczono z przemalowań, tak jak w przypadku elementów drewnianych, czyli w sposób mechaniczny rozmiękczając warstwę olejną przy użyciu mikroopalarki. Rdzę usuwano za pomocą sztyftu z włókna szklanego. Oczyszczone elementy metalowe zabezpieczono preparatem INCRAL 44. Wtórne zawiasy i wkręty pozostawiono. Głównki współczesnych wkrętów mocujących wymodelowano na kształt kutych łepków gwoździ zastosowanych oryginalnie. Do tego celu użyto kitu epoksydowego Araldite SV/HV36. Elementy metalowe wymalowano farbami żywicznymi. Wnętrze armarium wyrównano rozcieńczoną bejcą w kolorze orzecha [„Dokumentacja prac konserwatorskich” 2021, s. 15–16].

Podsumowanie

Niepozorna, pomalowana na szaro farbą olejną szafa wnękowa z kościoła parafialnego świętych Mikołaja i Konstancji w Gniewkowie nastawiała wiele pytań dotyczących struktury, historii i oryginalnego wyglądu. Prace konserwatorskie i restauratorskie przywróciły jej pierwotne wartości estetyczne. Dzięki kwerendzie archiwalnej i analizie formalnej mogliśmy poznać jej historię, fundatorów, a także określić, do czego służyła, natomiast badania fizyczne i chemiczne umożliwiły precyzyjne określenie większości materiałów, z których została wykonana.

the original paint layer and the reconstructions of wooden elements was protected with a thin layer of matte varnish. Repairs to the paint layer were made using a mixed technique. In the first stage, pointing was done with Rembrandt watercolor, individual layers were fixed with a thin layer of varnish applied earlier. Repairs to the paint layer were finished in resin technique with Maimeri Restauro mastic paints. The restorations of the paint layer damage were made very lightly, adapting to the nature of the damage (Fig. 1). No reconstructions were made, only suggested, emphasizing the gently worn shapes. Then the surface of the paint layer was secured with matte varnish. Metal fittings and hinges were cleaned of repainting, as in the case of wooden elements, i.e., by mechanically softening the oil layer using a micro-burner. Rust was removed with a fiberglass stick. The cleaned metal parts were proofed with INCRAL 44. Non-original hinges and screws were left in place. The heads of the modern fastening screws were modeled after the original, forged nail heads. For this purpose, Araldite SV/HV36 epoxy putty was used. Metal parts were painted with resin paints. The interior of the armarium was leveled with diluted walnut-colored stain [“Dokumentacja prac konserwatorskich” 2021, pp. 15–16].

Conclusions

An inconspicuous, oil-painted gray cupboard from the parish church of Saints Nicholas and Constance in Gniewkowo raised many questions about its structure, history and original appearance. The conservation and restoration works performed on it were aimed at halting the progression of damage to the cupboard and restoring its original aesthetic values. Through archival queries and formal analysis, we were able to learn about its history, its founders, and determine what it had been used for, while physical and chemical tests made it possible to precisely identify most of the materials from which it had been made.

¹ Interpretacja widm i tabel z ilościowym zestawieniem pierwiastków została wykonana przez dra hab. M. Wachowiaka, *Dokumentacja badań przenośnym spektroskopem XRF składu pierwiastkowego polichromii XVII-wiecznej szafy wnękowej w kościele św. Mikołaja i św. Konstancji w Gniewkowie* [„Dokumentacja prac konserwatorskich” 2021, s. 50–89]. Do badań użyto spektrometru Genius

7000 XRF firmy Skyray Instrument, z detektorem SDD o rozdzielczości powyżej 139eV, w którym źródło pobudzenia stanowi lampa rentgenowska srebrowa operująca w przedziałach napięcia do 40 kV oraz natężenia 100 µA. Spektrometr ma zakres analityczny od Mg do U, w koncentracjach w zależności od pierwiastka od 1 do kilkunastu ppm.

Bibliografia / References

Archiwalia / Archive materials

Akta wizytacyjne archidiaconatu kruszwickiego, Wizytacje z lat 1779–1780, sygn. A Cons, E 19, k. 416 v., Archiwum Konsystorza Generalnego w Gnieźnie, Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie.

Visitatio Archidiaconatus Crusvicensis. Wizytacje z lat 1763–1764, sygn. A Cons, E 16, k. 179–180, Archiwum Konsystorza Generalnego w Gnieźnie, Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie.

Wizytacje archidiaconatu kruszwickiego. Wizytacje z lat 1582–1597, sygn. A Cons, E 1, k. 178, Archiwum Konsystorza Generalnego w Gnieźnie, Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie.

Opracowania / Secondary Sources

Betlejewska Czesława, *Meble gdańskie od XVI do XIX wieku*, Warszawa–Gdańsk 2001.

Forstner Dorothea, *Świat symboliki chrześcijańskiej*, tłum. Paweł Pachciarek, Ryszard Turzyński, Wanda Zakrzewska, Warszawa 1990.

Gostwicka Janina, *Dawne szafy*, Warszawa 1981.

Grzeluk Izidor, *Słownik terminologiczny mebli*, Warszawa 1998.

Słownik terminologiczny sztuk pięknych, wyd. 4, red. Krystyna Kubalska-Sulkiewicz, Monika Bielska-Łach, Anna Manteuffel-Szarota, Warszawa 2003.

Dokumentacja / Documentation

„Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich renesansowa szafa wnękowa – armarium z XVII w. z kościoła parafialnego pod wezwaniem św. Mikołaja i św. Konstancji w Gniewkowie”, autor prac konserwatorskich i restauratorskich: mgr Karolina Krawcewicz-Kotarak, autorki dokumentacji: mgr Karolina Krawcewicz-Kotarak, dr Barbara Gawęcka, autorzy badań specjalistycznych: dr hab. Mirosław Wachowiak, dr Barbara Gawęcka, Gniewkowo 2021.

Streszczenie

Przedmiotem opracowania jest armarium z kościoła parafialnego św. Mikołaja i św. Konstancji w Gniewkowie. Z pozoru niepozorna, pomalowana na szaro farbą olejną szafa wnękowa nasuwała wiele pytań dotyczących struktury, historii i oryginalnego wyglądu. Dzięki pracom konserwatorskim i restauratorskim przywrócone zostały jej pierwotne wartości estetyczne. Dziś możemy podziwiać wmurowane w ścianę świątyni bogato zdobione armarium o konstrukcji skrzyniowo-płycinowej. Na szafie, oprócz namalowanych świętych Mikołaja i Wawrzyńca, roślinności i innych ornamentów, znajduje się inskrypcja, pojedyncze litery i data 1638. Z inskrypcji dowiadujemy się, że mebel został ufundowany przez Bractwo św. Anny. Dokumenty archiwalne, analiza formalna mebla, sposób jego wykonania i ornamentyka wskazują, że może być on datowany na 1. połowę XVII w., czyli można przyjąć, że data 1638 wskazuje czas jego fundacji i powstania.

Abstract

The subject of this study is an armarium from the parish church of St. Nicholas and St. Constance in Gniewkowo. This seemingly inconspicuous, oil-painted, gray built-in closet raised many questions about its structure, history and original design. Thanks to conservation and restoration work, its original aesthetic values were restored. Today we can admire the richly decorated armarium with a box and panel structure, built into the wall of the church. On the cupboard, in addition to painted depictions of Saints Nicholas and Laurence, vegetation and other ornaments, there is an inscription, singular letters and the date 1638. The inscription on the armarium shows that the piece of furniture was funded by the Brotherhood of St. Anne. Archival documents and a formal analysis of the piece of furniture, the way it was made and its ornamentation, indicate that it can be dated to the first half of the seventeenth century, i.e., it can be assumed that the date 1638 indicates the time of its foundation and construction.